

MƏDƏNİYYƏT VƏ LİŊQVOMƏDƏNİYYƏT: ONLARIN KATEQORIAL
ƏLAMƏTLƏRİ VƏ VAHİDLƏRİ

Giriş. Mədəniyyət bəşər tarixində ən mürəkkəb və çoxcəhətli kateqoriya hesab olunur. Bu baxımdan mədəniyyəti yalnız həyatın özü ilə müqayisə etmək olar. Mədəniyyət ziddiyyətli kateqoriyadır: o bir tərəfdən konservativdir, digər tərəfdən isə progressivdir.

Əsas hissə. Mədəniyyət kateqoriyasının əksər araşdırmaçıları belə qeyd edirlər:

1. Mədəniyyət şəxsiyyətin və cəmiyyətin bütün qruplarını səciyyələndirir.
2. Bəşər həyatının xüsusi üsuludur.
3. Mədəniyyətin öz zaman-məkan sərhədləri mövcuddur.
4. Mədəniyyət insanın davranışı, şüuru, fəaliyyəti; əşyalar, incəsənət əsərləri, əmək alətləri, dil formaları, simvollar və işarələrlə ifadə olunur.

Bu baxımdan, heç də təsadüfi deyildir ki, mədəniyyət çoxmənali anlayışdır və onu bir neçə cümlə ilə müəyyənləşdirmək və ifadə etmək çox çətindir. Lakin bundan çox mənası və terminoloji anlamı olan digər hər hansı bir söz də tapmaq çətindir. Mədəniyyət anlayışının mürəkkəb və çoxcəhətli olmasına baxmayaraq, onu “sivilizasiya” sözünün mənasından fərqləndirmək lazımdır.

Burada dəyər faktoruna, yəni aksioloji faktora əsaslanmağa ehtiyac duyulur. Aksioloji (dəyər) faktoruna əsasən mədəniyyəti iki forması: sadə və yüksək formaları müəyyənləşdirilir.

Rus alimi P.S.Qureviçin fikrincə, “mədəniyyət insan həyatını və məişətini bütün dərinliyi və ölçüsüzlüyü ilə ifadə edir” [2, s. 34-36]. Hər bir tədqiqatçı mədəniyyətin hər hansı bir tərəfini araşdırır. Mədəniyyəti yalnız kulturoloqlar deyil, filosoflar, sosioloqlar, tarixçilər və antropoloqlar da araşdırır. Əlbəttə, onların hər biri mədəniyyət fenomeninin öyrənilməsinə öz metodları və üsulları ilə yanaşır.

Məlumdur ki, mədəniyyət problemi fəlsəfə tarixindən başlayaraq müxtəlif dövrlərin, xalqların, sivilizasiyaların maddi və mənəvi təkamülünü özündə ehtiva edir. Təəccüblü deyildir ki, “mədəniyyət” anlayışı bütün dillərdə, fərqli mətnlərdə ifadə olunur. Lakin ümumiyyətlə mədəniyyət – insanın mövcud olma və yaşam üsuludur. İnsan mədəni olduğu üçün mədəniyyətin bir hissəsi hesab olunur. Mədəniyyət – insan fəaliyyətinin ifadəsidir.

V.M.Mejyev yazır: “Fəlsəfədə bütün aləm insanla bir vəhdətdə götürülür və mədəniyyət aləmi hesab olunur. Lakin mədəniyyət – fəaliyyətin özü deyil, onun təşkilidir. Bu mənada mədəniyyət insanın özünü ifadə edə bilmək bacarığıdır. Mədəniyyətin əsas məzmununu ictimai insanın, onun yaradıcı qüvvəsinin, münasibətlərinin, tələbatının, bacarığının və ünsiyyət formasının inkişafı təşkil edir” [6, s. 44-47].

“Mədəniyyət” termini elmə Avropa alimi Alfred Kreber və Klayd Klakson tərəfindən gətirilmişdir. Alfred Kreber və Klayd Klakson “mədəniyyət” termininin 152 mənasını qeyd edirdilər. Son tədqiqatlara əsasən, demək olar ki, elmdə artıq “mədəniyyət” termininin 500 mənası mövcuddur.

“Mədəniyyət” (“культура”) sözünün etimologiyasına müraciət edək. Bu söz latın mənşəli “kultura” sözündən yaranmışdır. Qədim romalıları “kultura” dedikdə torpağa qulluq, kənd təsərrüfatı mədəniyyətini başa düşürdülər. Zaman keçdikcə, bu söz məcazi mənə kəsb edərək, insanın mənəvi inkişafı, mənəvi mədəniyyəti kimi başa düşülməyə başladı. Artıq “mədəniyyət” termini tərbiyə, təşkil, inkişaf və yüksək davranış anlayışlarında başa düşülür.

Bizim eradan əvvəl 45-ci ildə Roma natiqi Siseron tərəfindən “kultura” sözü işlənmişdir. Siseronun fikrincə, “kultura” – *“ağıl və şüurun mədəniyyət, yəni fəlsəfədir”*. Orta əsrlərdə insanı iki zidd formanın: ilahi və təbii formaların vəhdəti kimi başa düşürdülər. Lakin zaman keçdikcə, yeni tarix dövründə məlum oldu ki, ilahi və təbii formalardan başqa, insanın özü tərəfindən yaradılmış aləm də mövcuddur. Məhz bu “kultura” adlandırılmağa başladı.

Beləliklə, “kultura” – “mədəniyyət” insanın özü tərəfindən yaradılmış aləmdir. Mədəniyyət obyektləri təbiətdən fərqli olaraq insan tərəfindən yaradılmış bütün predmetlər hesab olunur. Mədəniyyət aləmi, onun predmet və hadisələri təbii qüvvələrin təsiri ilə deyil, məhz insanlar tərəfindən yaradılmış məfhumlar hesab edilir.

V.Q.Qakin fikrincə, “dildə xalqın obyektiv ruhunun ifadəsi mədəniyyətdir və linqvokulturologiyanın obyekt olmalıdır” [1, s. 36-44]. Beləliklə, “mədəniyyət” insan cəmiyyətinin həyatını təbiətin həyatından ayıraraq, xüsusi kateqoriya yaradır. Bu kateqoriya insanın fəaliyyətidir.

Gördüyümüz kimi, burada da diqqət mərkəzində insanın ictimai fəaliyyəti dayanır. Bu baxımdan E.Sepirin fikirləri linqvokulturoloqlar üçün maraqlıdır. Dəyərlər ictimai irsin və ənənələrin rolunu yüksək qiymətləndirir.

1. Normativ dəyərlər: Bu dəyərlər iki qrupa bölünür. Birinci qrupda insanın həyat tərzini idəyası əsas götürülür. Həyat tərzini, insan cəmiyyətinə xas olub, mədəniyyətin əsas göstəricisi kimi müəyyənləşir. İnsan cəmiyyətinin inanc və adətlərinin məcmusu mədəniyyət hesab olunur. Bu baxımdan, mədəniyyət – insan cəmiyyətinin maddi və sosial dəyərlərinin məcmusu kimi götürülür. İkinci qrupda mədəniyyət – ideal və dəyərlərin məcmusu kimi qəbul olunur.

2. Psixoloji dəyərlər: Bu dəyərlər sistemi insanın ətraf mühitə uyğunlaşma, adaptasiya qanunlarına əsaslanır. Hər bir insan təkrarolunmaz fərddir. Linqvokulturologiyada “mədəniyyət” anlayışı mənəvi dəyərlər sistemi kimi qəbul olunur.

3. Təsviri dəyərlər: Burada ümumiyyətlə “mədəniyyət” anlayışı müəyyənləşdirilir. “Mədəniyyət” anlayışına

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı sara-1983@mail.ru

bu cür yaşayışın banisi antropoloq Eduard Teylordur. Bu alimin fikrincə, mədəniyyət – bilikləri, insanları, əxlaqları, qanunları, adət və ənənələri, bir sözlə, cəmiyyətdə insan tərəfindən qəbul olunmuş bütün məfhumları özündə birləşdirən kompleksdir. Mədəniyyət – ictimai insan və insan cəmiyyətinin bütün fəaliyyət növlərinin məcmusudur.

4. Tarixi dəyərlər: Tarixi dəyərlər müasir insan tərəfindən bəşər tarixinin bütün dövrlərindəki mövcud fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsidir. Bu barədə L.Y.Semeynin fikirləri maraqlıdır: “Mədəniyyət” – bizim həyatımızın qəbul etdiyi bütün fəaliyyət növlərinin ictimai kompleksidir” [7, s. 47-49].

Hər bir insan öz solumuna, öz dövrünə və mədəniyyətinə məxsusdur. Hər bir insan yaşadığı cəmiyyətdə qəbul olunmuş model və obrazlara uyğunlaşmalıdır. “Mədəniyyət” – biliklərin, inancların, incəsənətin, əxlaqın, adət və ənənələrin, bur sözlə, cəmiyyətin qanunlarının məcmusudur.

5. Struktur dəyərlər: Bu dəyərlər mədəniyyətin struktur təşkilinin ifadəsidir. Bu baxımdan mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin təşkil olunmuş təkrar reaksiyalarını özündə ehtiva edir. Bu dəyərlər insanlar arasındakı davranışın xüsusiyyətlərini ifadə edir və cəmiyyət üzvləri tərəfindən nəsilən-nəsilə ötürülür.

6. Genetik dəyərlər: Bu dəyərlər sistemi mədəniyyət mənşəyinə aid edilir. Bu dəyərlər dörd qrupa bölünür:

1. Birinci qrupda mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsulu kimi dərk olunur. İki və ya daha çox cəmiyyət üzvlərinin bir-birinə təsir edən şüurlu fəaliyyəti bu dəyərlər qrupunu təşkil edir.

2. İkinci qrupda əsasən, ideyalar vurğulanır. Burada mədəniyyət cəmiyyətdə ümumiləşdirərək nəsilən-nəsilə ötürülən məfhum kimi qəbul olunur. Bu konsepsiyaya əsasən maddi mədəniyyət obyektləri deyil, yalnız mənəvi mədəniyyət nəzərdə tutulur.

3. Üçüncü qrupda mədəniyyətin mahiyyəti simvollaşma ilə səciyyələnir. Burada mədəniyyət xüsusi fenomenlər sinfi ilə əlaqələndirilir. Bu fenomenlər insanın əqli fəaliyyətinin reallaşması nəticəsində yaranır.

4. Dördüncü qrupda mədəniyyət yalnız insana məxsus xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən məfhum kimi qəbul olunur. Mədəniyyət – bəşəriyyətin sosial irsidir. Sosial irs anlayışı mədəni antropologiyanın açar sözü kimi qəbul edilə bilər.

V.M.Şakleinin fikrincə, *mədəniyyət bəşər həyatının maddi və mənəvi baxımdan qəbul olunmuş irsinin ifadəsidir* [8, s. 37-40]. Mədəniyyət – qarşılıqlı əlaqəsi olan ideyaların kompleksidir. Amerika alimləri, Klark Uisler və Djeysms Ford mədəniyyəti bir fərddən digərinə ötürülən ideyalar axını kimi qəbul edirdilər.

Mədəniyyət – xalqın standartlaşmış ideyalarının məcmusudur. Burada əsasən cəmiyyət üzvlərinin davranışını vurğulanır. Mədəniyyət – ümumi, standartlaşdırılmış ideyaların məcmusudur. Mədəniyyət vahidləri konsepsiyası nisbətən yenidir.

XX əsrdə mədəniyyət komponentlərini ifadə edən leksemlər: elementlər, səciyyəvi xüsusiyyətlər, ideyalar, dəyərlər və normalar kimi anlayışlarla səciyyələnirdi. Bu terminoloji ifadələr arasında mədəniyyət vahidi kimi “simvol” və “mema” götürülürdü.

Simvol termini uzun illərdir ki, lingvokulturologiyada istifadə olunur. Mədəniyyət vahidləri öz mahiyyətinə görə fərqlidirlər. Bu vahidlər əsasən üç kateqoriyaya bölünür:

1. Maddi mədəniyyəti ifadə edən vahidlər.
2. Mədəni davranışı ifadə edən vahidlər.
3. Mədəniyyətin intellektual səviyyəsini ifadə edən vahidlər.

Lakin bu vahidlərin heç biri mədəniyyət konsepsiyasını tam ifadə edə bilmir. Lingvomədəniyyət – etnomədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir. Lingvomədəniyyətdə dil və mədəniyyət etnodil şüurunda birləşir. Bəzən lingvomədəniyyəti üçüncü semiotik sistem hesab edirlər. Lingvomədəniyyət sinxron və diaxron ola bilər. Sinxronik baxımdan lingvomədəniyyət müasir nitq-şüur fəaliyyətini özündə ehtiva edir. Diaxronik baxımdan lingvomədəniyyət tarixi xüsusiyyətə malik olur. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi hələ antik dövrdə qədim yunan filosoflarının əsərlərində ifadə olunurdu. Dilin bəşər mədəniyyətinin fenomeni olduğunu isə XIX əsrdə alman alimi V.fon Humboldtun yaradıcılığı sübut etdi [3, s. 102-106].

Alimin fikrincə, *hər bir dilin öz daxili forması vardır. Humboldt dili fikir yaradan orqan hesab edirdi*. Ernst Kassirer mədəniyyətin simvolik mahiyyətini ifadə edən ideyanın tərəfdarı idi.

E.Kassirerin fikrincə, *simvol insan təbiətinin açarıdır*. XX əsrin görkəmli dilçisi Yoxan Vaysberqer dil cəmiyyətini bəşər cəmiyyətinin əsas forması hesab edir. Alim dili insan cəmiyyətindən təcrid olunmuş forma hesab etmir.

Nəticə və elmi yenilik. Mədəniyyətin mahiyyəti bəzi alimlər tərəfindən insan cəmiyyətini kollektiv həyatının xüsusi funksiyası hesab edilir. Burada cəmiyyətə insanın inkişafı xüsusi olaraq vurğulanır.

A.İ.Kravçenkonun fikrincə, “adi həyatda “mədəniyyət” anlayışını üç mənada başa düşmək lazımdır:

1. “Mədəniyyət” cəmiyyətin həyatının xüsusi sahələrini əhatə edir: Mədəniyyət nazirliyi, orta və ali təhsil müəssisələri mədəniyyət işçilərini hazırlayan (institut və texnikumlar) jurnallar, cəmiyyətlər, klublar, teatrlar, muzeylər (mənəvi dəyərləri yaradan və tərbiyə edən müəssisələr).

2. “Mədəniyyət” anlayışı böyük sosial qruplara, insan cəmiyyətlərinə, xalq və millətə xas olan mənəvi dəyərlərin məcmusunu özündə ehtiva edir [1, s. 49-52].

3. Mədəniyyət insanın mənəvi nailiyyətlərinin yüksək forması hesab olunur. Mədəni insan – yüksək tərbiyə görmüş insan hesab olunur [5, s. 51-54].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гак В.Г. Русская динамическая картина мира. // Сб. Статей Азбуковник, – 2000. Вып. 1. – с. 36-44.

2. Гуревич П.С. Культурология. – Москва: Юнити, – 2008.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Наука, – 1985.
4. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления. – Москва: Языки славянской культуры.
5. Кравченко А.В. Когнитивный горизонт языкознания. – Иркутск, – 2008.
6. Межев В.М. Культурология и философия культуры. // Социологические исследования. – № 2. – 2008. – с. 24-35.
7. Семейн Л.Ю. Когнитивные аспекты лингвокультурологии. – Омск, – 2004.
8. Шапкин В.М. Лингвокультурная ситуация и исследование текста. – Москва: Наука, – 1997.

Açar sözlər: mürəkkəb kateqoriya, bəşər tarixi, cəmiyyətin həyat fəaliyyəti, mədəniyyət anlayışı, fəaliyyətin sərhədi, fəlsəfə tarixi, sözün etimologiyası, mədəniyyət obyektləri, insan cəmiyyətinin həyatı, həyat tərz

Ключевые слова: сложная категория, история человечества, жизнедеятельность общества, понятие культуры, граница деятельности, философия истории, этимология слова, объекты культуры, жизнь человеческого общества, образ жизни

Key words: complex category, human history, life activity of society, concept of culture, boundary of activity, history of philosophy, etymology of the word, cultural objects, life of human society, lifestyle

Mədəniyyət və lingvomədəniyyət: onların kateqorial əlamətləri və vahidləri

Xülasə

Mədəniyyət – bəşər tarixində ən mürəkkəb və çoxcəhətli kateqoriya hesab olunur. Bu baxımdan mədəniyyəti yalnız həyatın özü ilə müqayisə etmək olar. Mədəniyyət ziddiyyətli kateqoriyadır: o bir tərəfdən konservativdir, digər tərəfdən isə progressivdir.

Mədəniyyət insan həyatını və məişətini bütün dərinliyi və ölçüsüzlüyü ilə ifadə edir. Hər bir tədqiqatçı mədəniyyətin hər hansı bir tərəfini araşdırır. Mədəniyyəti yalnız kulturoloqlar deyil, filosoflar, sosioloqlar, tarixçilər və antropoloqlar da araşdırır.

Культура и лингвокультура: их категориальные особенности и единицы

Резюме

Культура является самой сложной и всеобъемлющей категорией в истории человечества, с которой сопоставим феномен жизни вообще. Культура внутри противоречива, несет в себе два начала: консервативное и прогрессивное.

Под культурой подразумевают определенную сферу жизни общества, совокупность духовных ценностей, уровень качественного развития и духовных достижений.

Culture and linguculture: their categorical properties and units

Summary

Culture is considered the most complex and multifaceted category in human history. In this respect, culture can only be compared with life itself. Culture is a contradictory category: it is conservative on the one hand, and progressive on the other. Culture expresses human life and everyday life in all its depth and immensity. Every researcher investigates some aspect of it. Culture is studied not only by culturologists, but also by philosophers, sociologists, historians and anthropologists.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova